

Савченко Л., Данилова О.

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОКОНЦЕПТІВ ОПОЗИЦІЇ НАРОДЖЕННЯ / СМЕРТЬ У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ

Питання єдності мови й етносу в останні десятиліття привертає увагу науковців. Уперше його порушили такі вчені, як В. ван Гумбольдт, В. Костомаров, О. Потебня. Теоретичні основи етнолінгвістичного вивчення започаткували та піднесли на новий рівень В. Мокієнко, Л. Скрипник, М. Толстой, В. Телія, В. Ужченко та ін. Питання духовної культури в українській фразеології досліджують у своїх працях В. Васильченко, М. Жуйкова, О. Левченко, Л. Савченко та ін.

Вивчення семантики і внутрішньої форми фразеологізму дає можливість установити особливості світобачення українського народу та реконструювати культурно-мовні архетипи, які розуміються як культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце у світі та суспільстві. Саме стійкі сполучення слів становлять найбільший інтерес у цьому плані, адже вони безпосередньо відображають екстралінгвістичну дійсність і мають образно-символічну основу.

Отже, **актуальність дослідження** визначається потребою пошуків нових підходів до вивчення фразеологічних і пареміологічних одиниць (далі – ФО і ПО) як дзеркала національної самобутності, а також специфікою відображення у фразеології духовної культури, що становить одну з малодосліджених проблем українського мовознавства.

Метою дослідження є вивчення сакральних категорій *народження / смерть*, закладених у світобаченні людини в опозиції, яка чітко простежується у ФО і ПО. Подається характеристика мікрополя мікроетноконцептів, які становлять основу етностереотипів народу, пов'язаних із традиціями та обрядами народження й смерті, визначаються групи мікроетноконцептів кожного мікрополя.

Перспективи подальшого дослідження. Дослідження є спробою фрагментарного опису питання взаємодії мови та культури в діапазоні культурно-національної самосвідомості, розширення уявлень про менталітет нації та специфіку його вираження мовними засобами через аналіз компонентного складу фразеологічних і пареміологічних одиниць у векторі бінарного виявлення *народження / смерть*. Подальші дослідження походження ФО, розвитку семантики окремих стійких висловів з урахуванням образно-символічного значення стрижневих етнокомпонентів дадуть можливість поглибити етнолінгвістичний та лінгвокультурологічний аспекти вивчення української фразеології.

У розвідці для визначення етнічно орієнтованого концепту як одиниці етнокультури, у якій поєднується семантика слова з досвідом певного етносу, використовуємо термін *етноконцепт*. У системі культурних концептів виділяємо макроетноконцепти та мікроетноконцепти. *Макроетноконцепти* – це складні ментальні утворення, ядро етноконцептів, у якому концентрується різнопланова узагальнена інформація, що фіксує лінгвістичну, культурологічну, історико-етимологічну, психологічну характеристики. *Мікроетноконцепти* – етнокомпоненти ФО, які містять конкретну лінгвокультурологічну характеристику, аналізують певний просторовий чи часовий період у житті людини, подію, факт, об'єднані певним полем та групами, які у свою чергу поділяються на мікрополя та мікрогрупи. Сукупність знань про макроетноконцепти акумулюється в етностереотипах (образах), що відображаються в етноконцептах і в згорнутому вигляді фіксуються у ФО [7, с. 35].

Фрагмент фразеоконцептуальної картини світу українського народу, на нашу думку, має таку структуру: макроетноконцепт «традиції» → поле мікроетноконцептів «родинні обряди і традиції» → опозиційні мікрополя мікроетноконцептів «народження» / «смерть», в основу кожного дійства покладено систему етноконцептів, які мають певні етапи становлення та накопичення культурних і соціальних характеристик.

Досліджуючи ФО і ПО з мікроетноконцептами на позначення родильної обрядовості, треба зазначити, що пологові обряди і звичаї мають на меті збереження вагітності і забезпечення успішного перебігу пологів, охорону й очищення матері та дитини, введення немовляти в сім'ю, родину, громаду, церкву. Під час аналізу визначено:

а) групу ФО і ПО на позначення передпологового періоду. Призначення передродових обрядових дій полягає в сприянні нормальному протіканню вагітності, доброму самопочуттю жінки, забезпеченню фізичної, розумової та моральної повноцінності новонародженого. Продуктивними мікроетно-концептами є *дитина – нарядити дитину* [Гр., 2, с. 518]; *знайти дитину* [Гр., 2, с. 171]; *жінка – зачереватила жінка* [Гр., 2, с. 115]; *важка жінка* [Гр., 1, с. 122];

б) групу ФО і ПО на позначення власне пологових звичаїв, народження дитини. Поява на світ нового члена сім'ї була для всієї родини великою радісною подією і відповідно оформлювалась різноманітними обрядами. У фразеосистемі української мови на позначення цього періоду подаються стійкі вислови з мікроетноконцептами, серед яких є: антропоніми (*баба, цигани, дитина*), найпродуктивніший *баба – породільна баба* [Гр., 1, с. 13]; *повивальна баба* [Піск., с. 8; 10, с. 14]; *баба-сповитуха, баба-пупорізка* [Гр., 1, с. 13]; *бранна баба* [Жайворонок, с. 21]; *де багато баб, там дитя безпупе* [Гр., 1, с. 44]; *у семи нянець дитя безь глаза* [Гр., 1, с. 44] (власне пологові обряди починалися із запрошення баби-повитухи, яка і стежила за нормальним протіканням пологів); мікроетноконцепти на позначення речовинних понять (*кров, молоко, вода, сіль*), найпродуктивніший *молоко – з молоком матері* [СФУМ, с. 384]; *це материне молоко на губах не обсохло* [СФУМ, с. 403]; *(це) губи в молоці* [СФУМ, с. 173]; *коло рота материне молоко це не обсохло* [Жайворонок, с. 375] (молоко – символ примноження); продуктивним мікроетноконцепт на

позначення конкретних назв – *колиска* – *яке в колиску, таке в могилку* [Ном., с. 64]; *багатому чорт діте колише, а убогий и ньєки не найде* [Ном., с. 30]; *стояти біля коліски* [СФУМ, с. 695]; *у колісці* [ФСУМ, с. 81] (колиска – символ безсмертя роду і родоводу, батьківщини, зародження, виникнення життя, центру, першопочатку чогось важливого [9, с. 158]); мікроетноконцепти на позначення абстрактних назв (*світ, година*), найпродуктивніший *світ* – *прийти/приходить у світ (в життя)* [СФУМ, с. 561]; *побачити світ* [СФУМ, с. 522]; *як (у чому) мати на світ народила / породила* [СФУМ, с. 371] (пов'язано із віруваннями людей про існування двох світів (той, у якому живемо, і той, у який потрапляє людська душа після смерті)); мікроетноконцепти на позначення предметів одягу (*сорочка, юбка, пелюшки*), найпродуктивніший *сорочка* – *в сорочці народилася* [Жайворонок, с. 570]; *родився без сорочки, так і вмер без штанів* [Жайворонок, с. 570] (існує повір'я, що коли дитина народжується в «сорочці» (у якій була в лоні матері), вона буде щасливою);

в) групу ФО і ПО, які відображають післяпологові звичаї, хрестини дитини. В Україні існує переконання, що новонароджену дитину необхідно якнайшвидше охрестити, щоб оберегти від усього злого й прилучитися до християнської громади. Розрізнялися декілька варіантів хрестин – народні, релігійні, змішані. Поширеним є останній варіант: спочатку дитину хрестять у церкві, а потім у родині влаштовують гостину. Ці звичаї в українській мові представлені ФО і ПО з такими мікроетноконцептами: на позначення конкретних назв (*хрест, намітка, повивач, крижмо*), найпродуктивніший *хрест* – *йти на хрестини* [6, с. 32]; *піддержати до хреста* [Гр., 3, с. 240]; *держати до хреста дитину (дітей)* [Жайворонок, с. 623]; *у хрест увести* [Гр., 4, с. 413] (хрест – символ Дерева Життя, поєднання двох протилежностей, перемоги життя над смертю, перетину Небесного і земного (у християнстві), спасіння через страждання [9, с. 318]); продуктивним є мікроетноконцепт-антропонім *кум* – *прохані (стрічані) куми, божі куми* [Гр., 2, с. 323; Жайворонок, с. 320]; *одкупні (відкупні) куми* [Жайворонок, с. 320; Гр., 1, с. 216; Гр., 2, с. 323]; *кум із кумою повинні жити, як брат із рідною сестрою* [Жайворонок, с. 320]; *кум із кумою родичі од голови до пояса* [Жайворонок, с. 320] (в обряді хрестин важливу роль відігравали куми, або другі батьки новонародженого (в церковному варіанті – хрещені батьки), яких запрошував батько немовляти та баба-повитуха; відмова від кумівства вважалася за гріх; вибирали кумів переважно поміж свояками, яких любили й поважали).

Проаналізовані стійкі вислови насамперед відображають обряди народження та хрестин, у яких поєднувалися як раціональні елементи народного досвіду, забобонні й магичні дії. Стійкі вислови свідчать про те, що для родильної обрядності українців властива певна система символів із залишками язичницьких вірувань.

Опозицію мікрополю мікроетноконцептів «народження» становить мікрополе мікроетноконцептів «смерть». Досліджуючи ФО і ПО з мікроетноконцептами на позначення поховальних ритуалів, звертаємо увагу, що ці мовні одиниці мають не лише прямий зв'язок із поховальними традиціями, повір'ями, віруваннями українців, а й з обрядами, спрямованими на охорону живих. З одного боку, треба віддати належну шану покійному, потурбуватися про його тіло й душу, з іншого – оберегти від покійника членів сім'ї, жителів села, домашніх тварин і посіви. Отже, в результаті аналізу цих стійких висловів виділено:

а) групу ФО і ПО на позначення уявлень про смерть. Смерть людини завжди сприймалася як велике горе, а разом із тим як звичайна необхідність: «Якби не вмирали, то би під небо підпирали». Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи похоронних обрядів, головною ідеєю яких було вшанування померлих та культу предків [4, с. 199]. Віра людини в можливість продовжити свій життєвий шлях втілювалась у різноманітних образах і звичаях. Образи, пов'язані зі смертю, передаються мікроетноконцептами, як-от: на позначення конкретних назв (*нитка, свічка*), найпродуктивніший *нитка-висіти на ниточці* [ФСУМ, с. 103]; *доля увірвала нитку* [ФСУМ, с. 261] (у давніх слов'ян існувало повір'я, згідно з яким богиня Верпея починає прясти нитку життя при народженні дитини, коли вона розривається – людина вмирає [5, с. 175]); продуктивним є мікроетноконцепт на позначення речовини – *вода* – *наче у воду впасти (пірнути, канути)* [СФУМ, с. 120], *як вода змила, як водою пішло, як за водою пішло* [СФУМ, с. 120] (в українському народному світобаченні вода – сила, що несе загибель, символ минулості всього суцього); на позначення предметних назв (*лава, могила, дошка*), найпродуктивнішими є *лава* – *лягти вздовж лави* [СФУМ, с. 360; СФУМ, с. 368]; *витається вздовж лави* [СФУМ, с. 91] (звичайним атрибутом кожної сільської хати була лава, яка стояла біля покуття; прибраного покійника клали на лаву – головою до ікон, ногами – до порогу; в головах покійника становили принесені з церкви: хрест і велику запалену воскову свічку, а також на столі лежав хліб, стелили хустку, клали свячені пахучі трави), *домовина (могила) – знайти могилу (кінець, вічний спочинок)* [СФУМ, с. 268], (*сира*) *могила узяла (прийняла, забрала)* [СФУМ, с. 400], *лягти в могилу (в домовину, в гріб, в яму)* [СФУМ, с. 360] (могила – символ смерті);

б) групу ФО і ПО на позначення ритуалів похорону людини. В Україні здавна похорон здійснювався за певними традиціями, яких неухильно дотримувалися. Народ вірив, що найменше відхилення від установлених обрядів матиме погані наслідки для членів родини покійника. Поховальні ритуали представлені у ФО і ПО мікроетноконцептами: на позначення конкретних назв (*рушник, нари, воли, сани, кілок (осиковий), дзвін*), найпродуктивнішими є *кілок* – *вбити/забити осиковий кілок* [ФСУМ, с. 70]; *до осикового кілка* [ФСУМ, с. 375] (коли помирав вовкулака, упир чи відьма, то в могилу забивали осиковий кіл. Справа в тому, що осика вважалася нечистим деревом, оскільки на ній, за християнською легендою, повісився Іуда. Ця легенда пояснювала постійне, навіть у безвітря, тремтіння листя осики. Водночас осику використовували як один із найбільших надійних оберегів від відьом, упирів тощо. Саме тому, щоб упир не міг вийти зі своєї могили, в неї забивали осиковий кілок), *нари (мари)* – *щоб тебе на марах винесло* [Ном., с. 194]; *бодай (щоб) тебе на марах винесло (винесли)* [Жайворонок, с. 353] (мари – ноші для перенесення мерців; коли починався обряд похорону, покійника виносили з хати на марах (марах); іноді й

так везли на цвинтар), *дзвін* – по душі дзвонити [Гр., 1, с. 460]; *щоб / бодай подзвонилося* [Гр., 3, с. 240] (найперше, коли вмирає людина, родичі дають гроші в церкву на «подзвіння душі», сповіщаючи таким чином про чиюсь смерть);

в) групу ФО і ПО на позначення поминальних обрядів, післясмертних вірувань; найпродуктивніші мікроетноконцепти: *земля* – покидати / покинути грішну землю [СФУМ, с. 534], *лягати / лягти в (сиру) землю* [СФУМ, с. 278], *покритися землею* [СФУМ, с. 536], *із сирією землею повінчатися* [СФУМ, с. 525], *в сирій землі гнити* [СФУМ, с. 150] (у християнських догмах земля є «місцем вигнання людини з небес, символом тяжкої праці, покаяння та терпіння, через які очищається дух і тіло людини від гріхів перед вічним життям у раю» [8, с. 55]); *дорога (путь)* – стояти на Божій дорозі [СФУМ, с. 695], на Божій (останній) дорозі [СФУМ, с. 216; Гр., 1, с. 81], на (тій) останній межі [СФУМ, с. 384], іти / піти на небо [СФУМ, с. 279], іти в далеку путь [СФУМ, с. 277], *вирушати / вирушити в останню путь* [СФУМ, с. 84] (раніше уявляли, що царство мерців було далеко за морем, куди вела річка; мерця клали в човна, щоб він швидше дістався річкою до раю; домовина і човен у давні часи поєднувалися в одному понятті: домовина – це стародавній човен, первісно – видовбана колода (довбанка); з часом Царство Небесне стало асоціюватися з небом, а дорога туди передусім із Зоряною Дорогою (Божою Дорогою) [1, с. 46]).

Проаналізовані ФО корелюють із народними уявленнями про побудову світу, вірування людини в потойбічний світ, підземне царство темних сил, вічність душі, а також відтворюють традиційні поховальні ритуали та обряди, яких необхідно було неухильно дотримуватися.

Отже, досліджуючи відображення етноконцептів опозиції *народження / смерть* у стійких висловах, виявили більшу продуктивність ФО і ПО, які відображають поховальні ритуали, незважаючи на табуованість теми смерті, небезпеку прямого найменування самого явища смерті, покійника, потойбічного світу. Це пояснюється тим, що люди здебільшого спокійно ставилися до факту смерті, усвідомлювали її як необхідність, непередбаченість, невідомість. Переконалися в тому, що припиняє існування на цій землі лише тіло, а душа відходить у небеса, спонукало до виконання ритуалів, направлених на її захист та очищення. Великого значення набувала охорона родичів померлого, оскільки вважалося, що похорон, проведений без достатнього вшанування пам'яті покійника, може викликати негативну реакцію з його боку. Також звернемо увагу на той факт, що в обрядах похорону брала участь більша кількість осіб на відміну від родильної обрядовості, у якій дії зосереджувалися навколо жінки й дитини, при цьому, згідно з традиціями народу, треба було приховувати від інших людей вагітність жінки й період пологів, щоб дитина не зазнала впливу дурного ока й народилася здоровою.

Таким чином, на виникнення та формування української фразеології, у якій відображаються родильна обрядовість і похоронні ритуали, вплинули світогляд і вірування народу, його культурні традиції.

Література

1. Білецький Л. Історія української літератури. Т.1. «Народна поезія» / Л. Білецький. – АВГСБУРГ, 1947. – 328 с.
2. Етнографія України: навч. посібник / [ред. С.А. Макарчук]. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
3. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури / В. Іващенко // Українська мова. – 2004. – № 4. – С. 18 – 28.
4. Культура у побут населення України: навч. посібник / [В.І. Наулко]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
5. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г.С. Лозко. – К.: Артек, 2004. – 472с.
6. Пономарьов А. Сімейні звичаї та обряди / А. Пономарьов. – К., 1998. – 322 с.
7. Савченко Л.В. Українська фразеологія календаро-обрядових традицій: лінгвокультурологічний аспект / Л.В. Савченко // Slovanske' studie XII. – Opole, 2008. – С. 35 – 39.
8. Словник символів / О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко. – К.: Народознавство, 1997. – 451 с.
9. Словник символів культури України / [уклад. В.П. Коцур та ін.]. – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
10. Українське народознавство: навч. посіб. / [ред. С.П. Павлюк]. – К.: Знання, 2006. – 568с.
11. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / [Уклад. І. Коверець]. – Донецьк: Альфа-Прес, 2004. – 304 с.

ДЖЕРЕЛА

Гр. – Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала ред. журн. “Кіевская старина”, упоряд. із дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909.

Жайворонок – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703с.

Піск. – Пискунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівчань Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії. Составиль Ф. Пискуновъ. – Киевъ: типографія Е.Я. Федорова, 1882. – Изданіе второе, испр. и значительно пополненное. – 304 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад. М. Номис // Упоряд., прим. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. [авт.- уклад. В.Д. Ужченко]. – К.: Освіта, 1998. – 224с.